

42. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.1.
 43. Довідник профпрацівника. – Х.: Видавництво ВУРПС „Український робітник”, 1930. – С.54.
 44. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.193. – Арк.31, 45.
 45. Справочник профработника. Тарифно-экономические вопросы. – М.: Издательство ВЦСПС, 1930. – С.160.
 46. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.40.
 47. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.160. – Арк.7.
 48. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.51. – Арк.2, 10.
 49. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.13, 15.
 50. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.160. – Арк.10.
 51. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.51.
 52. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.314. – Арк.27.
 53. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.20.
 54. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.16, 20.
 55. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.5-10, 16, 37, 73.
 56. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.288. – Арк.48.
 57. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.140.
 58. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.288. – Арк.37-40.
 59. Справочник профработника. Тарифно-экономические вопросы. – М.: Издательство ВЦСПС, 1930. – С.160.
 60. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.106.
 61. Москальов Б.Г. Г. Форд і формування радянської моделі технічної моделі модернізації сільського господарства // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 594. – Історія. – Випуск 35. – Харків: НМЦ „СД”, 2003. – С102.
 62. Форд Г. Моя жизнь – мои достижения. – Минск: «Попурри», 2007. – С.100-117.

В статье на основе архивных источников освещается деятельность рационализаторских общественных организаций на промышленных предприятиях советской Украины в период развертывания форсированной индустриализации.

In article at the archives files are examined activity rationalization public associations at industrial concerns Soviet Ukraine at period of forced industrialization.

УДК 3:71 (477.51) «18»

Наталія Потій

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ЗЕМСЬКИХ НАРОДНИХ УЧИЛИЩ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1864-1874 рр.)

Стаття присвячена основним аспектам формування мережі початкових народних училищ у Чернігівській губернії. Особливу увагу звернено на питання кількісного зростання навчальних закладів та фактори, які сприяли чи перешкоджали розвитку освіти. Автор доводить, що чисельність училищ збільшувалась завдяки спільним зусиллям земств, сільських громад та приватних осіб.

Земська реформа 1864 р. стала продовженням реформи зі скасування кріпосного права і рішучим кроком уперед у розвитку господарських та культурних справ на місцевому рівні. Під опікою земських установ опинилися будівництво доріг, медицина, освіта, допомога хворим, бідним та постраждалим від війн тощо. Питання розвитку початкової освіти у земських діячів викликало значний інтерес,

© Потій Наталія Миколаївна – аспірантка кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

незважаючи на те, що ця галузь була віднесена до необов'язкових. Активну боротьбу за поширення початкової освіти серед населення вели повітові та губернське земства Чернігівської губернії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Однак практично протягом десятиліття земства вивчали існуючий стан початкової освіти, розробляли основи, на яких мало ґрунтуватись відкриття народних училищ, та здійснювали лише перші кроки у цьому напрямку. Окрім зазначеного, цей період виділяється й законодавчо. Зокрема, Р.Л.Гавриш, з думкою якої ми погоджуємось, визначила тривалість першого етапу з 1865 по 1874 р. на основі ключових законодавчих актів, що регулювали освітню сферу [4, с. 50-51].

Зважаючи на важливість освіти у житті кожної людини, проблема діяльності земських установ у сфері народного просвітництва зайняла чільне місце серед найважливіших тем вивчення ще дореволюційних істориків. Численні праці дослідників накопичили значний фактичний матеріал, на основі якого висвітлювали діяльність земських установ Російської імперії та окремих її регіонів у створенні шкільної мережі, характеризували їх фінансову та господарську діяльність, розглядали питання підготовки учительських кадрів, введення загального початкового навчання тощо.

Однак окремо розвиток земської початкової освіти у Чернігівській губернії досліджувався лише на місцевому рівні. Значну цінність для вивчення особливостей шкільної справи становлять праці М.Ждановича, Г.Мілова, В.Марченка, Є.Шульги, які були опубліковані на сторінках “Земского сборника Черниговской губернии” [13]. Дореволюційні дослідники зібрали численний фактичний матеріал з історії розвитку народної освіти у Чернігівській губернії, приділивши увагу й початковому етапу діяльності земств у справі формування мережі навчальних закладів.

Для радянської історіографії було характерним дослідження діяльності земств, у тому числі й у галузі початкової освіти, на загальноросійському рівні. У зв'язку з тим, що оцінка роботи земських органів самоврядування здійснювалась з класових позицій, автори приходили до хибних висновків щодо значення новостворених органів самоврядування у поширенні початкової освіти серед населення, а тому ці питання потребують переосмислення. Однак слід виділити ґрунтовну працю з історії народного просвітництва В.Борисенка [1], в якій автор всебічно дослідив розвиток початкової освіти в Україні протягом 60-90-х рр. ХІХ ст.

Аналіз сучасної літератури свідчить про те, що питання формування шкільної мережі у перше десятиліття діяльності земських установ Чернігівської губернії поки що достатньо не висвітлене. За роки незалежності України було захищено ряд дисертацій з історії земської освіти в Україні та на Лівобережжі зокрема, в котрих аналізувалися проблеми участі земств у шкільному управлінні, особливості фінансового забезпечення початкових навчальних закладів, навчально-виховна робота земських установ, підготовка учительських кадрів, боротьба за загальне початкове навчання та українську мову викладання тощо [3]. Автори цих дисертаційних робіт більшою чи меншою мірою розглядали питання розвитку початкової освіти у Чернігівській губернії, однак, вивчаючи освітню справу у більшому масштабі, не могли відобразити усі сторони земської діяльності у сфері народного просвітництва в межах окремої губернії, лише поверхово торкаючись тих чи інших аспектів.

Дослідження безпосередньо земської діяльності в освітній сфері протягом 1865-1874 рр. у Чернігівській губернії та окремих її повітах представлені вкрай незначною кількістю робіт, автори яких стисло і лише частково розглядали питання земської початкової освіти у визначені роки [5]. Проте на цей час відсутні роботи, які б всебічно розкривали особливості творення шкільної мережі на початковому етапі діяльності земських установ у Чернігівській губернії. Також немає жодного дослідження, яке б цілісно відобразило усі напрямки діяльності у сфері початкової освіти земських органів самоврядування у визначених територіальних межах.

Метою даної розвідки є з'ясування основних аспектів формування мережі земських народних училищ у Чернігівській губернії у період з 1865 по 1874 рр.

Для реалізації означеної мети слід розглянути початкові заходи земців у вивченні освітньої справи та перші кроки з відкриття нових навчальних закладів, виокремити ряд факторів, які впливали на створення мережі училищ, на основі статистичних даних проаналізувати досягнення повітових земств Чернігівської губернії у сфері початкового навчання.

У Чернігівській губернії земські установи були засновані 1865 р. Протягом 1864-1874 рр. шкільна справа регулювалась у першу чергу Положенням про початкові народні училища 1864 р., яке зберігало усі існуючі види шкіл та надавало право відкриття училищ, турботу про їх господарську частину земським установам [21, с. 39, 42-43].

Повітові земства розпочали свою діяльність в освітній справі із зібрання інформації про існуючу шкільну мережу. Зокрема, вже 1865 р. на чергових та надзвичайних земських зборах у Борзнянському, Кролевецькому, Козелецькому, Ніжинському, Стародубському, Новгород-Сіверському, Глухівському [27, с. 15, 58, 108, 168, 202-203, 227, 240-241], Чернігівському, Суразькому [29, с. 35, 49, 15], Остерському [26, с. 2] повітах управам доручалося зібрати відомості про кількість початкових навчальних закладів, учнів та викладачів, стан шкільних приміщень, заробітну платню учителів, способи викладання, про сільські громади, які бажали відкрити нові училища, та громади, що відмовлялися віддавати своїх дітей на навчання, з'ясувати причини негативного ставлення до освіти, а також підготувати ряд пропозицій у розвитку шкільної справи тощо. Інструкція для земської управи Мглинського повіту передбачала пошук коштів для поширення народної освіти [25, с. 3].

Земства повільно розпочинали роботу у відкритті початкових народних училищ, а тому ця справа тривалий час повністю лежала на плечах селян.

На початку своєї діяльності повітові земства зіткнулися з проблемою відсутності досвіду в організації шкільної справи, що призводило до прийняття хибних рішень. Наприклад, у 1866 р. Кролевецька земська управа просила у повітових земських зборів 1000 руб. на відкриття 12 училищ: для оренди приміщень, забезпечення училищ підручниками та виплати заробітної платні учителям [14, с. 2]. Однак за ці обмежені кошти організувати 12 навчальних закладів було неможливо.

З 1866 р. у Чернігівській губернії земські установи розпочали відкриття поодиноких земських навчальних закладів. Зокрема, Мглинські повітові збори на засіданні 16 вересня 1866 р. ухвалили “на первых порах ограничиться открытием 6 народных училищ, с отпуском на каждое из них по 150 руб. в год” [6, Арк. 5].

У 1867 р. на повітових земських зборах були прийняті рішення про заснування ряду початкових народних училищ: у Кролевецькому повіті, окрім 4 вже існуючих, було ухвалено відкрити ще чотири; в Остерському повіті – 19. У Глухівському повіті спеціальна комісія запропонувала розділити сільські училища на три розряди, в залежності від кількості жителів у поселеннях. Пропонувалося відкрити 9 шкіл першого розряду (у селах з понад 1000 жителів), 9 – другого розряду (у поселеннях з 500-1000 чол.) та 45 початкових народних училищ третього розряду (у селах з кількістю жителів до 500 чоловік). Проте у першу чергу запропонували відкрити 12 училищ першого розряду, на які було виділено по 130 руб. на кожне, та 18 училищ другого розряду, асигнуючи на кожне по 120 руб. [8, с. 68].

У 1869 р. під опіку земства перейшли 6 шкіл у Мглинському повіті, 21 – Остерському, 10 – Городнянському, 28 – Глухівському, 5 – Чернігівському, 15 – Борзнянському, 12 – Стародубському, 6 – Козелецькому, 2 – Новозибківському [8, с. 70-71]. Отже, з кожним роком повітові земства брали під свою опіку все більшу кількість початкових народних училищ.

Важливу роль у формуванні земської шкільної мережі на цьому етапі відіграло передання в управління новим органам самоврядування згідно з законом від 11

лютого 1867 р. шкiл Мiнiстерства державного майна. Вже впорядкованi школи допомогли земцям зорiєнтуватись у тонкоцях освiтньої справи та поставили перед земськими установами чiткi завдання: зберегти iснуючi навчальнi заклади i вiдкривати новi. Однак слiд наголосити, що училищ iз власними примiщеннями було вкрай мало, а тому вони не могли стати для земств суттєвою опорою у справi поширення народної освiти.

Губернська управа, з'ясовуючи за допомогою мирових посередникiв та повітових земських управ результати своєї дiяльностi, у 1869 р. зiбрала вiдомостi про чисельностi початкових навчальних закладiв. Але чiтких однозначних пiдрахункiв кiлькостi училищ не було. Зокрема, згiдно з даними О.Русова, якi вiн подає у другому томi "Описания Черниговской губернии" (а згодом iх повторює i В.Марченко), у 14 повітах (окрiм Нiжинського, який частково фiнансував 12 сiльських шкiл [24, с. 45], та 13 волостей Городнянського, Глухiвського i Остерського повітiв) дiяли 53 початковi народнi училища, а також 7 мiнiстерських, 334 (за даними, якi наводить В.Й.Борисенко, – 482 [1, с. 35], вiдповiдно до матерiалiв доповiдi Чернiгiвської губернської земської управи губернським зборам 1869 р. з освiтнiх питань – 329 [7, с. 31]) церковнопарафiяльних, 154 (за даними вже згаданої доповiдi губернським зборам 1869 р.– 159 [7, с. 31]) приватних та громадських шкiл, що в сукупностi становили 548 початкових навчальних закладiв [23, с. 69; 14, с. 77]. У школах навчалось 10850 учнiв. Отже, навчалось лише 1,02% вiд усього населення 14 повітiв. Iз 1000 чоловiк грамотними був лише 21 [7, с. 31]. Проте цей показник зменшився б на 2/3, якщо такими називати не лише тих, то знав механiзм читання та письма, але й розумiв прочитане. Вiдсоток освiчених буде ще нижчим, якщо прийняти до вiдома, що до грамотних були зарахованi учнi шкiл, а у числi початкових навчальних закладiв вказанi й церковнопарафiяльнi, якi iснували, здебiльшого, лише на паперi [10, с. 139].

За iншими вiдомостями, якi О.Русов взяв з працi В.Хижнякова "Народное образование в Черниговской губернии", надрукованої у журналі "Русская мысль" у 1897 р., 1869 р. у Чернiгiвській губернії дiяло 61 початкове народне училище, 77 мiнiстерських, 366 церковнопарафiяльних та 170 шкiл грамоти. Загалом – 604 училища. Лише у земських освiтнiх закладах навчалось 9300 учнiв (8600 хлопчикiв i 700 дiвчаток) [23, с. 94].

Автор значної за обсягом статтi, присвяченої розвитку початкової освiти у Чернiгiвській губернії, М.Жданович наводить свої данi про чисельностi навчальних закладiв: 323 церковнопарафiяльнi школи з 4702 учнями, 52 земськi училища, в яких навчалось 2002 учнi, 130 приватних з 2111 учнями, 18 громадських, у котрих отримували початкову освiту 698 дiтей, 2 школи вiдомства державного майна (101 учень) та 5 шкiл Мiнiстерства народної освiти (400 чол.) [8, с. 71].

Отже, вiдомостi про кiлькiсть початкових навчальних закладiв у Чернiгiвській губернії вкрай суперечливi, часто неповнi, що свiдчить про вiдсутностi чiткої системи пiдрахункiв та непостiйностi роботи училищ.

У той же час варто вiдмiтити, що перед введенням земських установ (1864 р.) у Чернiгiвській губернії нараховувалось 848 церковнопарафiяльних шкiл, 6 – вiдкритих тимчасово зобов'язаними селянами та 64 школи Мiнiстерства державного майна. Отже, усього народних шкiл налiчувалось 918 [12, с. VII].

На 1867-1868 рр. у Чернiгiвській губернії дiяли 24 парафiяльних училища, 1 приватне, прирiвняне до парафiяльних, 64 школи, розмiщених у поселеннях колишнiх державних селян, 581 школа грамоти та 765 церковнопарафiяльних шкiл. Загалом iснувало 1411 сiльських початкових навчальних закладiв, в яких навчалось 23198 учнiв [28, Арк. 2 зв.]. Наведене число шкiл грамоти та церковнопарафiяльних шкiл як у 1864 р., так i у 1867-1868 рр. викликає сумнiв i є неточним через подвiйну-потрiйну систему пiдрахунку початкових навчальних закладiв та iснування значної кiлькостi навчальних закладiв лише у звiтах священникiв.

Однак, порiвнюючи цi вiдомостi з даними 1869 р., бачимо, що, незважаючи на

передачу 64 шкіл Міністерства державного майна повітовим земствам Чернігівської губернії, чисельність земських училищ була меншою. Причину ми вбачаємо в тому, що після їх передачі земства не відразу почали асигнувати кошти на їх утримання, а тому частина шкіл припинила своє існування. Це доводить приклад Монастирищенського сільського парафіяльного училища, для якого відношенням від 26 лютого 1870 р. волосне правління прохало у Ніжинської земської повітової управи асигнувати кошти на витрати училища за 1867-1870 рр. на навчальні посібники, опалення, наймання приміщення, сторожа, ремонт будівлі, лагодження старих і придбання нових меблів. На усі попередні звернення відповіді та грошей від управи не надходило [18, Арк. 7-7 зв., 10].

Також значно зменшилась кількість церковнопарафіяльних шкіл, що, на нашу думку, зумовлено їх чіткішим підрахунком і неможливістю конкурувати із земськими училищами. Крім того, церковнопарафіяльні школи не мали ґрунтовної організації, через що вони часто закривались (брак приміщень, наставників, для яких викладання у школі було б головним завданням, та постійного джерела фінансування). Зокрема, у Ніжинському повіті 1868 р. церковнопарафіяльні школи не отримували взагалі певної фінансової допомоги, тому існували або на папері, або за ініціативи наставників. Учителі отримували від батьків учнів плату переважно продуктами [24, с. 41]. У Новгород-Сіверському повіті 1869 р. громади виділяли кошти лише на опалення [8, с. 72].

Принагідно зазначити, що повітові земства Чернігівської губернії працювали на своїй території автономно. Тому освітня справа у кожному із повітів розвивалася по-різному та мала свої особливості залежно від фінансових можливостей, складу гласних тощо.

Відкриттю і правильній організації початкових народних училищ сприяла розробка інструкцій для керівництва навчальними закладами. Вони призначалися повітовій земській управі, членам училищної ради, а також учителям і попечителям училищ. Інструкції склали Борзнянське (1871 р.) і Ніжинське повітове земство (1872 р.). Сосницьке земство до 1871 р. обмежувалося субсидіюванням 66 церковнопарафіяльних шкіл. Земські діячі повіту відмовлялись відкривати початкові народні училища, посилаючись на тяжке економічне становище населення та відсутність достатнього вивчення цього питання. Тому чітка програма щодо відкриття та діяльності училищ, розроблена Борзнянським повітовим земством, стала орієнтиром для розвитку освітньої справи у Сосницькому повіті, і того ж 1871 р. було відкрито перші 4 училища [20, с.14-15].

У деяких повітах заснування початкових народних училищ тривалий час було випадковим явищем, не мало чіткої організації роботи у цьому напрямку. Так, Чернігівське повітове земство лише з 1874 р. при відкритті училища взяло на себе обов'язок оплати праці учителям (200 руб. – учителю та 30-50 руб. – законовчителю) та забезпечення початкових училищ навчальними посібниками за умови надання сільськими громадами приміщення і утримання його. Цим рішенням повітове земство заклало стабільну основу для відкриття училищ у майбутньому. Як наслідок, чисельність земських початкових навчальних закладів у 1874 р. зростає з 5 до 11 [22, с. 103]. Отже, чіткі правила щодо організації училищ та забезпечення постійного фінансування стали одним з важливих факторів розвитку шкільної справи.

Певну роль у відкритті початкових народних училищ відігравали приватні особи, які купували приміщення і жертвували чималі кошти. Наприкінці першого етапу діяльності земських установ Чернігівської губернії у сфері початкової освіти у кожному повіті діяли училища, засновані приватними особами. Земства надавали фінансову підтримку особам, які ініціювали відкриття навчального закладу. Так, 1872 р. на засіданні Новозибківської повітової училищної ради була прочитана доповідь управи про облаштування у с. Карповичах однокласного народного училища. Купець Аврам Каганов надавав для нього приміщення та зобов'язався виділяти на утримання школи 100 руб. щорічно. Сільська громада повинна була

турбуватися про ремонт, освітлення, опалення і наймання сторожа. Земські збори, у свою чергу, асигнували кошти на утримання учителя та придбання підручників для училища [2, с. 74-75].

Формування шкільної мережі залежало від ряду факторів. Через те, що освітня справа була віднесена до необов'язкового напрямку діяльності земських установ, вона була поставлена у пряму залежність від бажання земців працювати на розвиток цієї справи. Як зазначає Є.Звягінцев, протягом тривалого часу, аж до початку 70-х рр., земські діячі розглядали сільську школу не як свою земську установу, а лише як об'єкт деякого заохочення. Земство вважало, що турбота про школи – це прямий обов'язок самих батьків учнів і сільських громад. Пройшли десятки років, коли серед земських діячів сформувалась інша точка зору, згідно з якою школа – це суспільно-необхідна справа [11, с. 6]. Подібне ставлення до початкової освіти на перших порах було характерним й для частини земців Чернігівської губернії.

У визначений період діяльності земських установ у сфері народної освіти на відкриття початкових навчальних закладів поступово почали асигнувати кошти лише повітові земства. Вони йшли, у першу чергу, на оплату праці учителям, підручники та навчальні посібники, шкільне приладдя. Губернське земство опікувалося загальним розвитком освітньої справи. Міністерство народної освіти не брало на себе жодних зобов'язань у фінансуванні народних училищ. Отже, формування шкільної мережі цілком залежало від заможності окремого повіту та рішень повітових зборів щодо виділення грошей на початкову освіту.

Заснування початкових народних училищ зумовлювалося бажанням сільських громад мати школу та спроможністю їх надати приміщення і меблі для школи й учителя, а також практично в усіх повітах забезпечити опалення, освітлення, виплатити заробітну платню сторожу. Повітові управи відкривали школи лише після того, як пересвідчувалися, що навчальний заклад відповідає усім вимогам. Крім того, земства відмовлялися надавати грошову допомогу при будівництві приміщень, якщо громада не пред'являла для узгодження з нею плану і кошторису будівлі, як це сталося у 1872 р. при будівництві початкового народного училища у с.Монастирище Ніжинського повіту [19, Арк.2-2 зв.].

Така система відкриття початкових народних училищ призводила до їх частого закриття: коли земства вимагали відремонтувати чи придбати приміщення, яке б відповідало мінімальним санітарним вимогам, а селяни відмовлялись, приймалося рішення про припинення навчального процесу. Зокрема, подібна ситуація склалася 1872 р. у с.Волосківці і м.Холми Сосницького повіту, коли на вимоги земської управи побудувати приміщення для початкових народних училищ, сільська громада першого населеного пункту не лише відмовилась від будівництва нового, але й ремонту існуючого. Жителі м.Холми надали сиру, темну, з прогнилою підлогою будівлю. Тому управа не могла дозволити діяльність училищ у таких приміщеннях і перевела навчальні заклади у села Наумівку і Стольне [15, с. 61]. Однак, якщо для громади школа ставала нагальною потребою, то через 2-3 роки селяни забезпечували необхідні умови для її відкриття.

Формування шкільної мережі перебувало у прямій залежності від наявності підготовлених учителів. Як наслідок, відкриття початкових народних училищ іноді відкладалося через відсутність учителів або узгоджувалося з випуском студентів учительських семінарій. Іноді навчальні заклади закривалися через полишення учителем своєї роботи і неможливості знайти заміну.

Слід указати на крайню бідність населення Чернігівської губернії. Значна частина селян не віддавали дітей до школи через те, що не могла придбати для них одяг та взуття. До того ж діти шкільного віку активно залучалися до праці у господарстві.

Суттєвою перешкодою у розвитку шкільної мережі була недовіра та байдужість селян до освіти, що були сформовані попередньою епохою, коли школи не користувалися популярністю через низьку якість знань, які вони давали, їх

необлаштованість у матеріальному плані, застосування фізичних покарань тощо. Поширеним був погляд на школу як розкіш, без якої селянин може й обійтись. Як наслідок, громади не бажали виділяти кошти на організацію початкового народного училища та віддавати дітей на навчання. Зокрема, у Мглинському повіті 1866 р. було заплановано відкрити 6 початкових народних училищ, однак училища не були відкриті, а наступного року повітові збори прийняли рішення про припинення асигнування коштів на освітню справу. Голова Мглинської повітової земської управи пояснював це рішення байдужістю сільського населення [25, с. 4].

Земці були вимушені протягом багатьох років проводити активну просвітницьку діяльність серед селян щодо корисності освіти не лише в культурному і моральному плані, але й економічному.

Чернігівська губерньська управа, намагаючись прослідкувати наслідки діяльності земських установ у сфері народної освіти, у квітні 1875 р. розіслала у повіти бланки з проханням заповнити їх даними про діючі школи. Повітові управи мали зібрати відомості про те, хто утримує школу (міністерство, земство, приватний власник чи громада), обсяг фінансування, інформацію про учителів, учнів, їх відсоткове відношення до загальної кількості дітей шкільного віку та усього населення повіту, наявні в початкових навчальних закладах підручники, посібники, тривалість навчання на тиждень та рік, стан приміщень училищ тощо. Відомості надали лише 13 повітів, на основі яких була складена таблиця:

Таблиця №1.

Кількість шкіл та учнів у 1874 р. [16, с. 68-69, 73]

Повіти	К-сть шкіл	К-сть учнів		Число випускників на 1874 р.	% випускників до заг. числа учнів	% учнів до заг. числа дітей шк. віку		% учнів до заг. числа жителів повіту	
		Хл.	Д.			Хл.	Д.	Хл.	Д.
1. Борзнянський	18	1172	83	46	3,8	27,7	1,8	2,4	0,16
2. Городнянський	6	327	19	3	0,1	23,2	1,5	–	–
3. Глухівський	28	1610	81	195	11,4			–	–
4. Козелецький	18	1014	43	23	2,3	29,4	1,1	2,5	0,1
5. Конопотський	11	815	20	19	2,5	20,4	0,4	1,8	0,04
6. Кролевецький	14	832	40	30	3,7	23,8	1,0	2,1	0,09
7. Мглинський	3	208	1	–	0	5,0	0	0,5	0
8. Новозибківський	8	474	27	5	5,4	10,6	0,6	1,0	0,05
9. Ніжинський	16	900	56	15	1,6			–	–
10. Остерський	4	79	8	–	0	5,8	0,5	0,5	0,04
11. Стародубський	15	618	36	34	5,6	19,0	1,0	1,6	0,09
12. Суразький	3	142	3	20	18	3,5	0	0,3	0
13. Чернігівський	7	308	29	8	2,6	9,0	0,7	0,7	0,06

Загалом на кінець першого етапу діяльності земських установ у сфері початкової освіти (1874 р.) діяло 165 земських народних училищ [12, с. IX], а також 172 церковнопарафіяльні школи (2597 учнів) [17, с. 78].

Отже, на першому етапі діяльності земських установ у Чернігівській губернії

наявне число шкіл охоплювало лише незначну кількість дітей шкільного віку. Жіноча освіта мала другорядне значення, про що свідчить мізерний відсоток серед учнів дівчаток, які мали змогу навчатися. Дані таблиці свідчать й про незначну кількість учнів, які отримували свідоцтво про закінчення початкового народного училища. Також уже на цьому етапі проявилась нерівномірність діяльності земських установ щодо розвитку шкільництва. Значна кількість навчальних закладів була відкрита у Глухівському, Борзнянському, Козелецькому та Ніжинському повітах. Особливо відзначимо Борзнянське і Ніжинське повітові земства, які, за словами М.Ждановича, досягнули блискучих успіхів у справі поширення початкової освіти [9, с. 82, 89]. Особливо низькими показниками у справі відкриття початкових народних училищ вирізнялись повітові земства на півночі Чернігівської губернії, а саме Суразький та Мглинський повіти через бідність цих територій і доволі пасивне ставлення до освітніх справ як населення, так і земців.

Таким чином, перший етап діяльності земських установ у сфері початкової освіти полягав у ознайомленні зі справою, становленні інтересу земців до розвитку початкової освіти, визначенні та розподіленні обов'язків у справі відкриття початкових народних училищ між сільськими громадами і повітовими земствами. На формування шкільної мережі впливав ряд факторів: особисте ставлення земських діячів до поширення знань серед сільського населення, фінансові можливості того чи іншого повіту, відсутність підтримки з боку Міністерства народної освіти та губерньського земства, бідність селянських мас, їх байдужість до освіти тощо. Однак спільними зусиллями повітових земств і сільських громад число початкових народних училищ невинно зростало, даючи можливість усе більшій кількості дітей отримувати знання.

1. Борисенко В. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. – К., 1980. – 155 с.

2. Вопросы об устройстве народных школ, продовольствии, и друг. в Новозыбковском Уездном Земском Собрании. (Извлечено из журналов заседаний очередного Новозыбковского Земского Собрания 1872 г.) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1872. - №11. – С. 74-76.

3. Гавриш Р. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1999. – 196 с.; Гуз А. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 183 с.; Захарова І. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864-1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2002. – 184 с.; Мармазова О. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – поч. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1998. – 180 с.

4. Гавриш Р. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 роках: Дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 1998 р. – 196 с.

5. Горобець С. Земські школи Чернігівського району. 1868-1918. – Книга 1. 1868-1880. – Чернігів, 2005. – 91 с.; Кухарук О. Народна освіта на Чернігівщині в 60-70-ті рр. XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Випуск II. – Чернігів, 1993. – С. 38-42; Студьонова Л. Чернігівське повітове земство. Сторінки історії. – Ніжин, 2003. – 88 с.

6. Державний архів Чернігівської області. – Ф.140. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5.

7. Доклад Черниговской губернской земской управы губернскому собранию 1869 г. по вопросу о народном образовании. – Чернигов, 1869. – 161 с.

8. Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию // Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. - №4. – С. 50-74.

9. Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию // Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. -№6. – С. 82-112.

10. Журналы заседаний Очередного Черниговского Губернского Земского собрания 1869 года // Земский сборник Черниговской губернии. – 1870. - №7. – С. 1-171.

11. Звягинцев Е. Полвека земской деятельности по народному образованию. – М., 1918. – 256 с.

12. Краткие сведения о современном положении начального образования в Черниговской губернии / Составлены делопроизводителем Черниговской дирекции Т.Н.Голиком с введением и под редакцией директора нар. уч. Черниговской губернии В.И.Дилекторского. – Чернигов, 1913. – 67 с.

13. Марченко В. Начальное народное образование в Черниговской губернии // Земский

- сборник Черниговской губернии. – 1903. - № 7. – С. 74-106; Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию // Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. - №4. – С. 50-74, №5. – С. 59-85, №6. – С. 82-112, №11-12. – С. 88-107, 1907. - №8. – С. 63-98; Шульга Е. К вопросу о росте земской школы в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. - №9. – С. 193-237; Милов Г. К 50-летию учреждения земства // Черниговская земская неделя. – 1914. - №2. – С. 2-5, №3. – С. 1-4.
14. Милов Г. К 50-летию учреждения земства. (Продолжение) // Черниговская земская неделя. – 1914. - №3. – С. 1-4.
15. Народное образование в Сосницком уезде. (Из отчёта Сосницкой Земской Управы за 1872-73 гг.) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1873. - №9. – С.55-64.
16. Народное образование в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1875. - №9-10. – С.32-75.
17. Народное образование в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. –1876. - №5-8. – С. 59-79.
18. Ніжинське відділення Державного архіву Чернігівської області. – Ф.342. – Оп. - 1. Спр. 122. – Арк. 7-7 зв., 10-10 зв.
19. Ніжинське відділення Державного архіву Чернігівської області. – Ф.342. – Оп. - 1. Спр. – 302 а. – Арк. 2-2зв.
20. Отчёт Сосницкого уездного земства по народному образованию за 1908 год. – Сосница, 1909. – 111 с.
21. Положение о начальных народных училищах // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1864. - №8. – С. 39-47.
22. Приложение №25-й. В Черниговское Уездное Очередное Земское Собрание Доклад Управы по вопросу о народных школах и дальнейшем их развитии // Журналы Черниговского уездного земского собрания 1886-1887 года. – Чернигов, 1888.– 234 с.
23. Русов А. Описание Черниговской губернии. – Т. II. – Чернигов, 1899. – 327 с.
24. С.П-ва Народное образование в Нежинском уезде // Земский сборник Черниговской губернии. – 1884. - №2. – С. 37-54.
25. Свод постановлений Мглинского земства по народному образованию с 1865 по 1894 год // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. - №7. – С. 3 – 131.
26. Свод постановлений Остерского земства по народному образованию с 1865 по 1892 год. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1894. - №4. – С. 1-123.
27. Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 г. – Чернигов, 1865. – 231 с.
28. Центральний державний історичний архів у м.Києві. – Ф. 707. – Оп. 229. – 1913 р. –Спр. 245. – 88 арк.
29. Чрезвычайные уездные земские собрания Черниговской губернии в 1865 г. – Чернигов, 1866. – 303 с.

Статья посвящена основным аспектам формирования сети начальных народных училищ в Черниговской губернии. Особое внимание обращено на вопросы количественного возрастания учебных учреждений и факторы, которые содействовали или мешали развитию образования. Автор доказывает, что количество училищ увеличивалось благодаря общим усилиям земств, крестьянских обществ и частных лиц.

This article is dedicated to the basic aspects of creating the popular elementary schooling network in the Chernigov Province. The attention is paid to the increase of educational institutions in quality and to the main supporting and restricting factors of popular schooling development. The author grounds that the quantity of schools increased due to the joint efforts by the elected district councils (Zemstva), peasant communities and private individuals.